

A szocializmus, mint már megjegyeztük, sok újat hozott magával a néptömegek és a személyiség történelemben játszott szerepének értelmezésében. Nyilvánvaló, hogy ezek az új jelenségek is tudományos általánosításra kell hogy találjanak a történelmi materializmusban.

A mondottak a személyiségnek a szocializmus feltételei közötti formálódására is vonatkoznak. A marxizmus abból indul ki, hogy a személyiség lényege nem más, mint társadalmi viszonyainak összessége. Gyakran felmerül a kérdés: az egységes szocialista rend, a szocialista állam, az uralkodó marxista ideológia ellenére az emberek miért különböznek olyannyira, például erkölcsi tudatuk színvonala vagy magatartásuk tekintetében? Vajon meg lehet ezt magyarázni a primitíven értelmezett kapitalista csőkevényekkel, melyekről sen a gyerekeknek, sem apjuknak, sőt nagypapjuknak sincs semmiféle elképzelése? Irodalmunkban kezd előtérbe kerülni a kérdés mélyebb megragadása. Miközben helyesen hangsúlyozzák a társadalmi környezet döntő szerepét a személyiség formálásában, nem veszítik-e sokan szem elől az ún. mikrokörnyezet jelentőségét? Nyilvánvaló, hogyha valamely társadalomellenes jelenséget nem tanulmányozunk szisztematikusan, számos konkrét okát figyelembe véve, úgy nehéz — ha egyáltalán lehetséges — a nevelési folyamatot hatékonyan megszervezni.

Csak néhány kérdést érintettünk, de ezek is némi képet adhatnak arról, hogy milyen nagy feladatok állanak a történelmi materializmus, a társadalmi fejlődés filozófiája előtt. A történelmi materializmus csak abban az esetben képes e feladatok megoldására, ha szüntelenül gazdagodik a társadalomtudományok eredményeivel, ezeket filozófiai aspektusból szemléli, állandóan tökéletesítve saját elméletét. Csak ebben az esetben tölti be szerepét a többi társadalomtudomány viszonylatában, csak így fegyverzi fel őket a dialektikus materialista megközelítési móddal, hogy helyesen elemezzék a jelenkor, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korának bonyolult, ellentmondásos, gyorsan változó képét.

H. Momdzsjan

Einstein és Spinoza

Einstein és Spinoza kapcsolatának vizsgálatában igyekszünk a kérdésre vonatkozó összes forrást felkutatni és közölni. Ugyancsak törekszünk arra, hogy Einstein minél többet jusson szóhoz.

Összefoglalásunkban Einstein világnézetének jelentőségét méltatjuk. Ennek az általános kérdésnek azért van helye e látszólag speciálisabb témával foglalkozó cikkben, mert meggyőződésünk, hogy Einsteinnek Spinozával való kapcsolata a legalkalmasabb vezérfonal világnézete megértéséhez.

I. Történeti kapcsolatok

Einstein a berni Politechnikumban már elsőéves korában összeállította magának azoknak a szerzőknek a listáját, akiknek műveit el akarta olvasni. A filozófusok között Plátón és Arisztotelész, Bacon, Hume, Descartes, Spinoza és Kant szerepelt.¹

Abban az időszakban, amikor a speciális relativitáselméletet megalkotta, már ismerte Spinoza néhány értekezését,² köztük valószínűleg az Etikát is.³ Spinozával való kapcsolata tehát eléggé korai. Az ismerkedés a baráti kör Olympia Akadémiáján történt, éjjeleken át folyó viták közepette. Nemcsak passzív olvasgatás volt tehát, hanem aktív feldolgozás.

Einsteint azonban nemcsak tudományos érdeklődése vitte Spinoza tanulmányozására, hanem éleleteszménye is megfelelt a nagy filozófus éleleteszményének. „...mindenekelőtt Spinoza vonta tartósan bűvkörébe. Mindig ez fejeződik ki azon felfogásában, hogy az embernek meg kell szabadulnia önző vágyaitól, és a külső vagyontól független, egy-

¹ Львов, В.: Эйнштейн. Изд. ЦК ВЛКСМ Молодая гвардия, Москва 1959. 17. o.

² Кузнецов; Б. Г.: Эйнштейн. Изд. АН СССР, Москва 1963. 54. o.

³ Herneck, F.: Albert Einstein. Ein Leben für Wahrheit, Menschlichkeit und Frieden. Buchverlag der Morgen, Berlin 1963. 71. o.

szérű életet kell élnie, hogy a fenyegető zűrzavarban helyt tudjon állni.”⁴ „Nem véletlen — írja Herneck,⁵ — hogy Einstein később éppen a filozófus Spinozát tisztelte és csodálta oly őszintén. . . (Spinoza) lelki függetlenségének megtartása végett minden nyilvános tanítási tevékenységet visszautasított, létalapját szemüveglencsék csiszolásával terem- tette meg. Einstein már ezen az alapon is szívből vonzódott Spinozához.”⁶

A század első éveitől egészen a húszas évekig nem találkozunk olyan megnyilat- kozásával, amely kifejezetten Spinozára utalna. Helyénvaló lenne a tizes évek „fehér foltját” Einstein tudományos munkásságának elemzésével legalább valamelyest eltün- tetni. Ezt csak egy rövid megjegyzéssel kíséreljük meg.

Két életrajzírójánál és Moszkowskinál is felbukkan az a gondolat, hogy az álta- lános relativitáselmélet geometriai szemlélete rokon Spinoza Etikájának *more geometrico* felépítésével.⁷ Bármennyire tetszetősnek is tűnik, a szellemi rokonságot bizonyító érvül nem használható, mert Spinoza Etikájának is csak a formája geometriai (helyesebben: nem geometriai, hanem logikai, hiszen Eukleidész Elemeinek is a formája logikai, s a tartalma geometriai). Az általános relativitáselmélet maga geometria: az a gondolat pedig, hogy a világegyetemben mozgó testek pályáját meghatározó erő fogalmát ki kell küszöbölni, Machnak a klasszikus fizika hiposztázált erőfogalmát bíráló tanítását viszi következetesen végig, s hogy éppen a jelenségekhez illő geometria alkalmazásával, az ismét más forrásoknak, a XVII. századi racionalista gondolkodóknak és Newtonnak tulaj- donítható. Így Einstein „matematizáló” hajlamát nem tartom érvnek Spinozával való rokonsága mellett.

Figyelme a húszas évek elején terelődött ismét Spinozára. Ennek azonban már társadalmi oka volt. Az általános relativitáselmélet egyik kísérleti bizonyítékát szolgál- tató angol expedíció sikere nyomán Einstein világhíressé vált. Elméletének sikerét ellen- felei a háborús veszteségért általuk felelőssé tett, „zsidó-bolsevista aknamunka” létezésé- nek bizonyítékául könyvelték el, másképpen ugyan miért lett volna hajlandó a győztes Anglia a legyőzött Németország egy tudósának érthetetlen elméletéért két expedíciót is kiküldeni!

A háború alatti pacifista magatartása, nacionalista kollégáinak féltékenysége és zsidó voltának gyűlölettel való emlegetése mind közrejátszott abban, hogy az elsők

⁴ Seelig, C.: Albert Einstein und die Schweiz. Europa Verlag, Zürich—Stuttgart— Wien. 1952. 61. o.

⁵ Id. mű 31. o.

⁶ Megrázó a második világháborútól megtört Einstein vallomása arról, mit jelentett számára Spinoza mint ember: „A bölcs és érzékeny emberek, akiket korunk félelmetes eseményei megrohantak, nehezen tudják leküzdeni a csüggedés és elszigeteltség érzését. Azt a biztos és állandó emberi haladásba vetett hitet, amely a XIX. század emberét inspirálta, sorvasztó kiábrándulás váltotta fel. . . Az a szokás, hogy minden jelenséget, köztük a lelkieket és a társadalmiakat is, alkalmi módon magyaráznak, megfosztja az éberek intellektust annak a biztonságnak és azon vizsgálatásnak érzésétől, amelyet a tekintélyre alapozott vallás a korábbi nemzedéknek nyújtott. Ez valamiképpen kiűzetés a gyermeki ártatlanság paradicsomából. Röviden ez az a szorongás, amelyet korunk gon- dolkodó embere tapasztal. Gyakran képzelt magasabbrendű szkepticizmusba menekül, vagy mindenféle olyan eszközhöz, amely figyelmét érzékeiről eltereli. De ez az erőfeszítés hiábavaló. . .

Egészében véve nagyon keveset tudunk arról, miképpen birkóznak meg az emberek ezzel a helyzettel. . . hacsak nem vagyunk pszichiáterek; s általában még ők is csak azok vajúadásába pillanthatnak bele, akiknek nincs elég erejük e lelki konfliktus önálló megoldására. . . Nagyon keveset tudunk arról, miképpen oldják meg kortársaink azt a prob- lémat, amelyet nekik mint egyéneknek az adott emberi és emberen kívüli körülmények nyers tényeihez való viszonyuk jelent, úgy, hogy elérjék azon belső békét és biztonságot, amely nélkül a harmonikus élet vagy munka lehetetlen.

Ezért korunk embere számára nagyon jelentős, hogy megismerkedhet olyan kiváló személyiségek életével és korával, akik ugyanilyen lelki kínokat álltak ki és küzdöt- tek le, s akiknek élete története és munkássága mély bepillantást enged ebbe a hősi konfliktusba.

Az egyik legkiemelkedőbb ilyen személyiség Baruch Spinoza. . .” (Kaysler, R.: Spinoza. Portrait of a Spiritual Hero. Bevezetés Einsteintől. Philosophical Library, New York 1946. IX—X. o.)

⁷ Moszkowski, A.: Einstein. Einblicke in seine Gedankenwelt. Hoffmann und Campe, Hamburg — F. Fontane und Co., Berlin 1921. 172. o.; Лъвов: Id. mű 18—19. o.; Herneck: Id. mű 31—32. o.

között figyelt fel a fasizmus csfáira. Rádöbrent a zsidó kisebbség elnyomott voltára, s nem nacionalizmusból, hanem humanitásból állt a cionista mozgalom mellé. E tévedése adott körülményeihez képest megbocsátható. A világ zsidósága viszont a világhírességben az árja felsőbbrendűséget harsogó náci „elméletek” eleven cáfolatát látta, s így találkoztott a zsidóság Einsteinnel és Einstein a zsidósággal. Nem azzal a vallással találkozott, amely Spinozát kilökte magából, hanem a nyugati kultúrában óriási szerepet betöltő néppel. Figyelme a nagy zsidó gondolkodókra, Maimonidészre, Spinozára irányult. A judaizmust is Spinoza szellemében fogta fel: „A judaizmus nekem úgy tűnik, szinte kizárólag az életben és az élethez szükséges erkölcsi magatartással foglalkozik . . . A zsidótól nem a hitet, hanem az élet személyiségen felüli megszentelését várják el.”⁸

A huszas évektől kezdődően Einsteinnek Spinozáról alkotott véleménye és saját felfogása lényegében élete végéig változatlan maradt.

Egy 1959-es tanulmány⁹ azt bizonygatja, hogy Einstein élete vége felé eltávolodott Spinoza panteizmusától, és a személyes istenbe vetett hit felé közeledett. A cikkben Einstein egy 1950-ben adott interjújára hivatkoznak, s ezzel az interjúval érvel Maritain is a tudomány és a vallás ellentétének cáfolatában.¹⁰ Sajnálatos, hogy erre az interjúra nem sikerült rátalálnom, mivel Schauder — a cikkben egyébként követett jó szokásától eltérően — ennek az interjúnak az adatait nem közli, viszont ugyancsak 1950-ből szó szerint idézi Einsteinnek egy olyan nyilatkozatát, amelyet Schauder „a materialista természetfilozófiát súroló” kijelentésnek nevez. Einsteinnek nem sokkal halála előtt adott írásbeli „hitvallása” sem mutatja, hogy ekkora fordulat állt volna be világnézetében. (E nyilatkozatában lényegében a félelem és az erkölcs vallásának ellentétéről, az emberiség életének megkönnyítéséről beszél, az erkölcs tisztán emberi lényegéről.¹¹) Nem hiszem tehát, hogy Einsteint ekkora következetlenséggel lehetne vádolni. Schauder idézetének megbízhatóságát csökkenti az is, hogy az interjúm elmélkedve egészen tárthatatlan gondolatmenetet tulajdonít Einsteinnek, minden hiteles alátámasztás nélkül.

II. Mélyen vallásos hitetlenség¹²

„Ez az idealista légkör körülvette és még most is körülvézi a relativitáselméletet. Csak természetes talán, hogy amikor Einstein bejelentette az 'általános relativitást', ezt a burzsoá intelligencia gyönyörrel fogadta. Az a tény, hogy a burzsoá társadalom korlátai nem engedik meg, hogy az értelmiségiek visszavonuljanak az ilyen befolyásoktól, megteremtette azt a helyzetet, hogy a relativitási elv kifejezetten vallásos és metafizikus törekvések szolgálatába lépett.”¹³ Ezt Makszimov szovjet filozófus írta 1922-ben. Einstein relativitáselmélete „. . . ködös spekuláció, amely egyetemes kétkedést szül Istenben és az Ő teremtésében . . . az ateizmus szörnyű szellemét álcázza.”¹⁴ Ezt viszont O'Connell bostoni bíboros mondotta, 1929-ben. O'Connell egyébként kb. ugyanebben az időben materialistának is nevezte Einstein elméletét.¹⁵ E két idézet csak érzékeltetni akarja az Einstein megítélésében fellépő nézeteltéréseket.

Vallásos tehát Einstein, vagy materialista?

Mielőtt e kérdésre Einstein szavaival keresnénk és adnánk meg a választ, meg kell indokolnunk, miért éppen e két filozófiai — világnézeti irányt állítjuk szembe egymással, hiszen helyesebbnek látszanék a vallásossággal az ateizmust, a materializmussal az idealizmust állítani szembe. Indokolásunkat az egész cikk adja. Einstein Spinozában „él, mozog és van”. Spinoza pedig teológiai mezbe burkolt „szégyenlős” materialista. Így hát a szigorú filozófiai szem számára pontatlannak tűnő, de Einstein világnézete szempontjából egyedül számításba jövő alternatívát kell felállítanunk: vallásos vagy materialista. Ezzel természetesen azt a meggyőződésünket is kifejeztük, hogy más filozófiai irányhoz való egyértelmű besorolását — egész életének és életművének figyelembevételével — nem tartjuk lehetségesnek.

⁸ Einstein: *The World As I See It*. Covici — Frede, Inc., New York 1934. 143 — 145. o.

⁹ Schauder, K.: *Weltbild und Religion bei Albert Einstein*. Frankfurter Hefte, 1959. jún. 417. o.

¹⁰ Maritain, J.: *On the Use of Philosophy*. Princeton University Press, 1961. 52. o.

¹¹ Cole, S. G. ed.: *This Is My Faith*. Harper and Bros., New York 1956. 63 — 64. o.

¹² Röviddel halála előtt egyik levelében „tief religiöser Ungläubiger”-nek nevezte magát. Herneck: *Id. mű* 43. o.

¹³ Frank, P.: *Einstein. His Life and Times*. J. Cape, London 1948. 179. o.

¹⁴ *New York Times*, Apr. 25. 1929. 60. o.

¹⁵ Frank: *Id. mű* 315. o.

1921-ben Angliában egy vacsorán Einsteinhez fordult a canterbury-i érsek, s megkérdezte, milyen hatással van a relativitás a vallásra. Einstein röviden válaszolt: „Semmilyen. A relativitás tisztán tudományos ügy, és semmi köze a valláshoz.”¹⁶

Einstein, saját bevallása szerint, 12 éves korában vesztette el a hitét.¹⁷ Környezete, különösen olvasmányai, tökéletesen ellene fordították mindenféle egyházak, tételes vallásnak. Ateizmusa azonban nem volt Feuerbach harcos ateizmusa. A vallásban mint érzelmi jelenségben az észsel egyenrangú tényezőt lát, azt a belső fűtöttséget, elszántságot, személytelenné válást és a világ harmóniája előtti hódolatot, mely a legmagasabb rendű emberi élet sajátja.

Az emberiség valláosságában három fokozatot különböztet meg: a félelem vallását, a társadalmi vagy morális vallást és a kozmikus vallást. Az embernek a természettől való félelme haragvó és óvó isteneket teremt. Magasabb fokon a félelmetes istenek megszélidülnek, a halandó atya, anya, vezető pótlására szolgálnak. Ezek az istenek még mindig nagyon emberszerűek: személyek, emberi tulajdonságokkal felruházva. A legmagasabb rendű valláosság felismeri ennek az istenfogalomnak antropomorf voltát, és teljesen objektív „istent” alakít ki, aki — vagy amely — egyedül a természetben keresztil „szól” az emberekhez, sőt létének nincs is más bizonyítéka, mint éppen a világ harmóniája és az a „csoda”, hogy a világ megismerhető, a bennünk, gondolkodásunkban meglévő törvényeknek csodálatosan megfelel. A tudós vallásos érzése „... a természettörvények harmóniája elragadtatott csodálatának alakját veszi fel. E harmónia olyan magasrendű értelemről tanúskodik, amelyhez képest az emberek minden rendszeres gondolkodása és ténykedése teljesen lényegtelen reflexió.”¹⁸ „... a vallásilag felvilágosult ember szemében olyan, mint aki minden képességével megszabadította magát önző vágyainak béklyóitól, és mindenekelőtt olyan gondolatokkal, megérzésekkel és törekvésekkel foglalkozik, amelyekhez személyiség feletti értékük miatt ragaszkodik . . .”¹⁹ Ez a személyiség feletti érték, ez a felsőbbrendű értelem Isten.

Nem a szokásos istenhit ez? Nem az Isten nagysága előtt leboruló alázatos emberi ész vallomása ez? Hisz-e Ön Istenben? — kérdezzük Einsteinétől.

„Spinoza Istenében hiszek, aki a létezők törvényszerű harmóniájában nyilatkozik meg, és nem abban az Istenben, aki az emberek sorsával és cselekedeteivel törődik.”²⁰

Spinoza istene a természet. Vajon Einstein is erre a deus = naturára gondol?

„Lényegtelen — írja —, hogy . . . megkíséreljük-e egyáltalán ezt (a személyiség feletti értéket) egy isteni Lénnel azonosítani, máskülönben ugyanis igenis lehetetlen volna, hogy Buddhát vagy Spinozát vallásos személyiségnek tartsuk.”²¹

Hogy Einstein valóban Spinoza istenére gondolt, Herneck is bizonyítja. „Einstein kifejezetten Spinoza panteisztikus istenfogalma mellé áll ki: Isten = Természet. Így ír: „Az én istenfogalmam egy mély érzellemmel összekapcsolt meggyőződés egy hatalmas Értelemről, amely a tapasztalható világban nyilatkozik meg; a szokásos kifejezésmóddal ezt panteisztikusnak (Spinoza) is nevezhetnénk.”²²

Az isten és a természet azonossága érződik ki következő nyilatkozatából is. A szerinte vallásos ember „... érzi az emberi vágyak és törekvések hiábavalóságát, valamint azt a fenséges és csodálatos rendet, amely mind a természetben, mind a gondolatok világában megnyilatkozik. Az egyedi létezését börtönnek érzi, és a világegyetemet egyetlen jelentékeny egésznek akarja tapasztalni . . .”²³

A misztikusok istennel való egyesülésének vágya ez, Spinoza amor dei-je, s ime, Einstein a *világegyetemet* akarja egyetlen egészként tapasztalni.

„... Azok az egyének, akiknek a tudomány nagy teremtő eredményeit köszönhetjük, át voltak itatva azzal az igazán vallásos meggyőződéssel, hogy ez a mi világunk tökéletes valami, és alkalmas a megismerésre való racionális törekvésre. Ha ez a meg-

¹⁶ Uo. 230. o.

¹⁷ Autobiographisches. Lásd Albert Einstein Philosoph—Scientist. Szerk. A. Schilpp, Tudor Publ. Co., New York 1949. 2. o.

¹⁸ The Religious Spirit of Science (1934). Lásd Einstein: Ideas and Opinions. Crown Publ. Inc., 1954. 40. o. A továbbiakban Ideas.

¹⁹ Science and Religion. Part II. (1941.) Ideas, 44—45. o.

²⁰ New York Times. Apr. 25., 1929. 60. o. „Számomra a hír igazsága kétségesnek tűnt — írja Seelig —, így Einstein professzorhoz fordultam, hogy valódiságáról nyilatkozzék. A spinozisztikus felfogás — válaszolta — mindig közel állt hozzám, és ezt az embert és tanítását nagyon csodálom”. Seelig: Id. mű 154. o.

²¹ Science and Religion. Part II. Ideas, 45. o.

²² Herneck: Id. mű 41. o.

²³ Religion and Science. Ideas, 38. o.

győződés nem lett volna erős érzelmi meggyőződés, és azokat, akik a tudásra törekedtek, nem hajtotta volna Spinoza Amor Dei Intellectualis-a, aligha lettek volna képesek arra a szívós elszántságra, amely nélkül az ember képtelen lett volna legnagyobb eredményeit elérni.”²⁴ Ezt a csodálatot, hódolatot és szeretetet nem lehet másképpen felfogni, mint a világ (az Én és a külső világ) egységének érzését, amely az *anyagi egység* megérzése.

De miért nem használ világosabb terminológiát? Az „isten”, a „vallás” fogalmak jelentése zavaró ebben az értelemben használva. Amikor barátja, Solovine feltette neki ezt a kérdést, erre is csak spinozai választ tudott adni: „Nagyon megértem idegenkedését a 'vallás' szó használatától — írja Einstein —, amikor arról az érzelmi magatartásról van szó, amely Spinozában a legérthetőbben tűnik szembe. Nincs jobb kifejezésem, mint az, hogy 'vallásos', a valóság értelmes és az emberi ésszel legalább valamelyest megközelíthető természetébe vetett bizalomra. Ahol ez az érzés hiányzik, a tudomány lélektelen empiriává korcsosul. Bánja az ördög, ha ebből a papok tőkét kovácsolnak. Ez ellen sehol sem terem gyógyfű.”²⁵

Einstein vallásossága Spinoza vallásosságával áll vagy bukik.

Miért tartották tehát Einsteint vallásosnak egyes materialisták, és materialistáknak vallásosak?

„Valamennyi kor vallásos lángelméit ez a (kozmiikus—I. J.) vallásos érzés tünteti ki, amely nem ismer dogmát, sem ember képére elképzelt istent: így nem lehetséges olyan egyház, amelynek központi tanítása erre alapulna. Éppen emiatt van az, hogy minden kor eretnekei közt találjuk meg azokat az embereket, akiket teljesen betölt a vallásos érzésnek ez a legmagasabb rendű fajtája, s ezeket kortársaik sok esetben ateistáknak, néha pedig szenteknek tartották. Ennek fényénél nézve az olyan emberek, mint Démokritosz, Assisi Szent Ferenc és Spinoza, nagyon hasonlóknak tűnnek fel.”²⁶

Az einsteini vallásos embert tehát a dogmatikusok ítélik meg ateistának vagy szentnek, attól függően, hogy a megítélő vallásos-e vagy materialista.

III. Tudomány és etika, anyag és tudat

Az eddigi idézetekben a vallás és tudomány, az ész és érzelem oly módon vált ketté, hogy kétely ébred bennünk Einstein monizmusa iránt.

„A gyakorlati filozófia a magatartás filozófiáját jelentené. És nem hiszem, hogy a tudomány meg tudná tanítani az embereket arra, mi az erkölcsös. Nem hiszem, hogy morális filozófiát valaha is lehetne tudományos alapokra helyezni... minden olyan kísérlet, amely az etikát tudományos képletekre akarja visszavezetni, kudarcra van ítélve. Erről tökéletesen meg vagyok győződve. Másrészt kétségtelen igazság, hogy a magasabb fokú tudományos vizsgálódás és a tudományos elmélet iránti általános érdeklődés nagyon értékes eszköz ahhoz, hogy az embereket a szellemi dolgok nagyobb megbecsülésére vezesse... Erkölcsi hajlamaink és ízlésünk, szépségérzékünk és vallásos ösztönünk mind segéderőt jelentenek a gondolkodóképesség számára legmagasabb céljai

²⁴ Religion and Science: Irreconcilable? (1948). Ideas, 52. o.

²⁵ Einstein: Briefe an M. Solovine. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften Berlin, 1960. 102. o. A levél 1951. jan. 1-i keletű. „Igaz, hogy a 'kozmiikus vallás' fogalma eléggé határozatlan. — írja Szokolov. — A benne rejlő tartalom néha érintkezik a világ materialista magyarázatával. Éppen így értékelni véleményünk szerint Einstein a spinozizmust, amikor a 20-as évek elején (helyesen: 1929-ben — I. J.) a létezők harmóniájában megnyilatkozó spinozai isten hívének vallja magát... a kozmiikus vallásosság... elválaszthatatlanul kapcsolódik a világ tudományos magyarázatához, különösen és sajátosan a determinizmus alapjához, a természeti szükségszerűség eszméjéhez, hiszen, aki át van hatva minden végbemenő jelenség okozati törvényszerűségétől, az egyáltalán nem tud elképzelni olyan létezőt, amely a világfolyamatba bele tudna avatkozni.”

„A kortárs nem alaptalanul állapíthatja meg — írja Einstein —, hogy materialista korunkban csak a komoly tudományos kutatók az igazán mélyen vallásos emberek.” Ha azt is figyelembe vesszük, hogy Einstein szerint történetileg a tudomány és a vallás — mind a félelem vallása, mind a morális vallás — mindig ellenfélként állt szemben egymással, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a nagy tudós az „isten” és a „vallás” kifejezéseket csak ezeréves hagyomány alapján használja, amely régiségéből származó kényszer következtében összekapcsolja sőt, néha összezavarja az erkölcsösséget a vallásossággal.” Соколов, В. В.: Философия Спинозы и современность. Изд. М. Г. У., Москва 1964. 367—368. o.

²⁶ Religion and Science (1930). Ideas, 38. o.

elérésében. Itt mutatkozik meg természetünk morális oldala — az a misztikus belső önátadás (consecration), amelyet Spinoza oly gyakran hangoztatott *amor intellectualis* néven. Láthatja tehát, hogy helyeslem, amikor ön a tudomány morális alapjairól beszél; de nem fordíthatja meg a sorrendet, s nem beszélhet az erkölcsiség tudományos alapjáról.”²⁷

Hogyan indokolja meg ezt a kettősséget Einstein?

„... azt a meggyőződést, amely magatartásunkhoz és ítéleteinkhez szükséges és ezeket meghatározza, nem lehet egyedül e szilárd tudományos úton megalapozni... A tudomány csak arra tanít, hogyan kell a tényeket egymással kapcsolatba hozni, de annak a tudása, hogy mi *van*, még nem tárja fel közvetlenül azt, hogy minek *kellene lennie*... a pusztá gondolkodás nem adja meg a végső és alapvető célok érzését.”²⁸

Honnan ismerhetjük hát meg ezeket a célokat? Talán isteni kinyilatkoztatásból?

„Semmilyen isteni nincs az erkölcsiségben — válaszolja Einstein —; ez pusztán emberi ügy.”²⁹ „Az ember erkölcsi viselkedését effektíve a rokonszenvre, a nevelésre, a társadalmi kötelékekre és szükségletekre kell alapozni; vallásos alapra nincs szükség.”³⁰ E végső célok Einstein szerint egy egészséges társadalomban erőteljes hagyományként élnek és öröklődnek át, s a nevelésnek éppen az a feladata, hogy segítse a fiatalt abban, hogy e légkörben úgy nőjön fel, hogy ezek az alapelvek olyanok legyenek számára, mint a levegő, amelyet beszív.

A természettudományos és a társadalmi megismerés e különállóságának hangoztatása tehát nem valamely, az anyagi és szellemi dualizmusára utaló kettőség, hanem a két megismerési módnak a marxista felfogással is megegyező különállását, egymásra való redukálásának lehetetlenségét fejezi ki. Ezzel a felfogással pedig — a tudomány jelenlegi fokán — tökéletesen egyetérthetünk.

Az anyag és tudat elsődlegességének kérdését Einstein egyenesen megválaszolja.

„Spinoza számára — írja — a szellemi és az anyagi pusztán különböző megnyilvánulásai egyetlen, általános és determinisztikus valóságnak. Ez az elképzelés mindazok intellektuális öröksége, akik a szellemi értékeket az anyagi területén keresik... Az emberi viselkedés oksági összefüggéseinek elismerése kell hogy tevékenységünket azon magasabb magatartásbeli síkra emelje, amely nem lehet alávetve a vak érzelem irracionális reakcióinak. Viselkedésünket azon mindig jelenlevő indítóoknak kell befolyásolnia, hogy az emberek gondolkodásukban, érzelmeikben és tetteikben nem szabadok, hanem éppenúgy alá vannak vetve az ok és okozat kérélméletlen törvényének, mint a pályájukat járó csillagok.”³¹ „A tudat és az objektív valóság tehát azonosan szigorú determinizmusnak van alávetve, s e közös törvény alapja a szellem és anyag dualitásának tagadása, a monizmus. Biztos, hogy filozófusunk (Spinoza) teljes mértékben felismerte annak a kérdésnek értelmetlenségét, hogy miként hat a szellem a testre, valamint, hogy a kettő közül melyik az „elsődleges””³²

Einstein azon megállapítása, hogy a szellem és anyag elsődlegességének kérdése értelmetlen, valóban helyes, mert csak az anyag létezik. Ismeretelméletileg természetesen fel kell tennünk a kérdést.

IV. Összefoglalás

Einstein világnézete megegyezik Spinoza világnézetével. Nemcsak tartalmában (materialisztikus monizmus), hanem formájában is (terminológia). Spinozához mérve érthetővé válik, mit értettek különböző magyarázói naiv materializmusnak, idealizmusnak, vallásosságnak vagy éppen ateizmusnak.

E materialisztikus monizmus természetesen nem dialektikus materializmus. Ennek eléggé érthető, világosan látható társadalmi oka volt: Spinozánál a társadalom maradt el a gondolkodótól, s így hátrafogta a következetes, terminológiai és fogalmilag tisztá materializmustól. Einsteint egy *már nem* materialista társadalom vette körül. Ebben a

²⁷ Science and God. A German Dialogue. The Forum, June 1930. 374—375. o.

²⁸ Science and Religion. Part I. (1939). Ideas, 41—42. o.

²⁹ The Religious Spirit of Science (1934). Ideas, 40. o.

³⁰ Religion and Science (1930). Ideas, 39. o. Itt a „vallásos” természetesen nem Einstein szerinti értelemben veendő.

³¹ Einsteinnek a Spinoza halála 300. évfordulóján rendezett ünnepségre küldött üzenete. New York Times, Nov. 24. 1932. 27. o.

³² Spinoza Dictionary. D. D. Runes ed. Einstein előszavával. Philosophical Library, New York 1951. VI. o.

környezetben a természettudományokon nevelkedett ösztönös — és, mint láthattuk, már-már fogalmilag is megfogalmazódó — materializmus talaján áll. Ellenkező előjellel tolódik tehát el társadalmától, mint Spinoza, de ez az egyén és társadalom közti feszültség mint reláció ugyanaz, s így azonos eredményt is ad: egy „még nem” materializmust mindkettőjükénél, Einsteinnél egy „már nem”, Spinozánál egy „még nem” társadalomban.

Emellett fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy több kérdést csak futólag érintettünk. Ezek: Einstein *ismeretelméleti* véleménye az anyag és szellem kapcsolatáról (Spinozával kapcsolatban csak az *ontológiai* credóról hallottunk); milyen *más* nézetek tükröződnek Einstein fizikai felfogásában, mit jelent a tízes évek „fehér foltja”, amely csak Spinoza viszonylatában létezik (a cikkben főleg csak etikai felfogásával ismerkedhettünk meg, bár kimutatható, hogy Spinozával való rokonságának ismerete irányt mutat filozófiája bonyolult útjain is).

Az általános megjegyzéseken kívül van Einstein és Spinoza álláspontjának konkrét tanulsága is.

1. Einstein „vallásos” monizmusa ideológiai — politikai szempontból kitűnő eszköz az ateizmusra való nevelésben, mivel semmi köze sincs a szokásos értelemben vett valláshoz. E világnézet minden természettudományosan művelt, de egyébként nem materialista ember előtt rokonszenves.

2. A „kozmosz vallásnak” megfelelő erkölcsi magatartás az eljövendő tudományos erkölcs csírája, mivel valójában a tudomány, az objektív világ megismerésének érzelmileg magasfokú szeretete, a kutató „megszállottsága”. Ennek az érzelmi tényezőnek nemcsak az az oka, hogy a szubjektív megismerés gyönyört okoz, hanem az is, hogy e megismerés az egész emberiségnek nyújtandó tudás alapja. Etikusaink számára előnyös volna Einsteint tanulmányozniuk, hogy nézeteiből és életéből kibonthassák azokat a lényeges tényezőket, amelyek a jövő szocialista — kommunista társadalom erkölcsi képében minden bizonnyal uralkodó tényezők lesznek. Nem Einstein miatt lesznek azok, hanem mert meggyőződésünk, hogy e nagy tudós és ember nemcsak tudományos eredményeivel, hanem nézeteivel is a társadalmi fejlődés jövőjébe mutat.

Ily József